

KƏMALƏ FAİQ qızı İSLAMZADƏ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

FOLKLORDA VƏ YAZILI ƏDƏBİYYATDA ƏNƏNƏVİ SÜJETLƏR

Bədii obrazlarla düşünməyi öyrənən, saysız-hesabsız ədəbi nümunələr ərsəyə gətirən insan övladı bu müddət ərzində külli miqdarda süjet yaratmışdır. Bunların içərisində ənənəvi süjetlər xüsusilə diqqəti çəkir. Təbii ki, hər hansı bir süjetin ənənəviləşməsi, yəni zaman-zaman müxtəlif interpretasiyalarda təkrarlanması uzun bir tarixi prosesin nəticəsidir. İrəlidə bunun səbəbləri ilə bağlı mülahizələr üzərində dayanacağıq. Maraqlı məqamlardan biri də odur ki, ənənəvi süjetlər yalnız folklorda deyil, eləcə də yazılı ədəbiyyatda dəfələrlə işlənməyə məruz qalmışdır. Onların bəziləri mifologiya və folklor mənşəli olub, həm xalq yaradıcılığında, həm də yazıçıların əsərlərində özünü göstərir. Digərləri isə sırf yazılı ədəbiyyata xas olan ənənəvi süjetlərdir.

Ənənəvi süjetlərin mövcudiyyəti, folklor və yazılı ədəbiyyatda işlənməsi faktları qədim dövrlərdən bəlli olsa da, anlayışın elmi dövriyyəyə daxil edilməsi XIX əsrdə baş vermişdir. Müstəmləkəçiliyin tüğyan etdiyi, Şərq ərazilərinin Avropa dövlətlərinin koloniyalarına çevrildiyi həmin dövrdə müxtəlif məqsədlərlə bu yerlərə gələn səyahətçilər, alimlər, missionerlər, ədəbiyyatçılar onlara tanış olan süjetlərin aborigenlər arasında da mövcud olduğunu fərq edib təəccübləndilər. Oxşar süjetlər ətrafında mübahisələr də elə bu zamandan etibarən başladı. Bu məsələ ilə, yəni süjet oxşarlığını doğuran səbəblərlə bağlı fikir müxtəlifliyi fərqli nəzəriyyələrin yaranmasına gətirib çıxardı. Onlar isə öz növbəsində yeni bir elmin – folklorşünaslığın təməlini qoydu. Hər bir nəzəriyyənin çevrəsində az-çox yaxın fikirli alimlərdən ibarət beynəlxalq qüvvələr təmərküzləşdi. Ayrı-ayrı ölkələrdə fəaliyyət göstərən bu həmfikir alimlər öz xalqlarının folklorundakı ənənəvi süjetləri tərəfdarı olduqları nəzəriyyənin müddəa və prinsiplərinə söykənərək şərh edirdilər. Təbii ki, bu zaman onlara əks arqumentlərlə etiraz edən opponentlər də tapılırdı.

A.E.Nyamtsu «Ənənəvi strukturlar müasir kontekstdə» adlı məqaləsində göstərir ki, ənənəvi süjetlər bəşəriyyətin minilliklər boyu qazandığı təcrübəni özündə toplayır. Onlar bu təcrübəni qoruyub dərk edən özünəməxsus formalı universal yaddaşdır. Onların arasında daha məhsuldar olanları mifoloji (Prometey, Piqmalion), ədəbi (Qulliver, Robinzon, Don Kixot, Şveyk), tarixi (Makedoniyalı İskəndər, Yuli Sezar, Sokrat), əfsanəvi-kilsə (İsa, İuda İskariot, Varavva) xarakterli süjetlərdir. A.E.Nyamtsu protosüjetlərin elementlərinin müxtəlif struktur-məzmun transformasiyaları kimi süjet-nümunələri, vasitəçi süjetləri, ənənəvi süjet sxemlərini və ənənəvi süjet modellərini ayırd edir. Protosüjet çoxvariantlı mifoloji, yaxud əfsanəvi materialın sistemləşdirildiyi, bütöv süjet sxeminin yaradıldığı, əsas problemlərin və dominant əxlaqi-psixoloji dəyərlərin müəyyənləşdirildiyi əsərdir (5, s.134).

Protosüjet həm yeni-yeni folklor nümunələrinin, həm də yazılı ədəbiyyat örnəklərinin meydana çıxması üçün ilkin qaynaq rolunu oynaya bilər. Yəni bu, həm xalq yaradıcılığı, həm də yazılı ədəbiyyat üçün keçərlidir. Protosüjetin əksini tapdığı mənbənin digər dillərə tərcümə olunması onun başqa xalqların milli ədəbiyyatları üçün əlçatanlığını təmin edir. Beləliklə, eyni süjet üzərində qurulmuş milli variantlar yaranır. Əsərlərin meydana çıxdığı coğrafi məkanlar, ölkələr müxtəlif olduğu kimi, onların arasındakı zaman fərqi də bəzən əsrlərlə ölçülür. Məhz bu səbəbdəndir ki, süjetin ümumiliyinə, təməl dəyərlərin dəyişməz olduğuna baxmayaraq, hər bir nümunə yarandığı tarixi mərhələnin məhsuludur, onun izini, möhürünü daşıyır. Ənənəvi süjet yeni dövrün doğurduğu insanların — söyləyici və yazıçıların təfəkkür süzgəcindən keçib bir daha özünəməxsus şəkildə dərk edilərək transformasiyaya uğrayır, sırf bu millətə xas olan baxış və mövqe fərqlilikləri qazanır. Elə buna görə də süjet oxşarlığı həmin nümunələrin orijinallığını inkar etmir. Milli kolorit, spesifik baxış bucağı, dövrün aktual çağırış və şüarları əsərin orijinallığını təmin edən faktorlar kimi önə çıxır.

Ənənəvi süjetlər həm folklor, həm də yazılı ədəbiyyat nümunələrində müşahidə edildiyindən müqayisə və təhlil prosesində bunlar arasında kəskin sədd çəkmək özünü doğrultmur. Təkcə onu

xatırlatmaq kifayətdir ki, Təpəgöz obrazından bəhs edərkən Ditsdən başlamış bütün alimlər onu Homerin «*Odisseyə*»sındakı Politemlə qarşılaşdırmışlar. Yaxud bir çox nağıllar üçün qaynaq rolunu oynayan hind abidəsi «*Pançatantra*»nın da yazılı ədəbiyyat nümunəsi olduğunu unutmamalıyıq.

Ənənəvi süjetlərin heç də hamısı məhsuldarlığı baxımından eyni dərəcədə fəal deyildir. Bu kriteri üzrə onları aktiv və passiv deyərək iki qrupa ayırmaq mümkündür. Aktiv olanlar öz daimi funksionallığı ilə seçilir, milli tələblərə çevikliklə uyğunlaşaraq yeni nümunələr yaradır. Passiv olanların sayı məhduddur və onlara həm mifoloji-folklor, həm də yazılı ədəbiyyat süjetləri arasında təsadüf edilir. Onlar real milli-tarixi amillərdən asılı olduqlarından əxz olunduqları mədəniyyətə adaptasiya edə bilmirlər. Passiv süjetlərə dövrün, konkret milli mədəniyyətin mənəvi kontekstinə daxil olub uyğunlaşmaq üçün özünəməxsus münbit şərait tələb olunur.

Ənənəvi süjetlərin ideya-semantik imkanları tükənməzdir. Dövrün xarakterik aktual problemlərinin keçmişin mənəvi irsi vasitəsi ilə əksi daha səmərəlidir.

Rus tədqiqatçısı L.Pinski ənənəvi strukturları süjet-fabulalara və süjet-situasiyalara bölməyi təklif etmişdir. Onun fikrincə, süjet-fabulalara müxtəlif dövrlərdə yaşamış, fərqli millətlərə mənsub yazıçıların müraciət etdikləri mifoloji və folklor strukturlarını nümunə gətirmək olar. Süjet-situasiyalardan isə yazıçılar əsas qəhrəmanı seçib işləyərək ümumiləşdirilmiş sosial-psixoloji tipi yaradırlar (6, s.322-338).

XIX əsrin əvvəllərində linqvistlərin qədim sanskrit dili ilə yunan və latın dilləri arasındakı qohumluq tellərini müəyyənləşdirməsi həmin tarixi mərhələnin elmdə özünü göstərən sensasiyası olmaqla bərabər, başqa sahələrdə də yeni ideya, hipoteza, tədqiqat istiqamətlərinin yaranması və inkişafını stimullaşdırdı. Ari köklərə malik olduğu güman edilən xalqların dillərindəki oxşar cəhətlər onlar üçün ümumi olan Hind-Avropa mədəniyyətinin axtarışlarını labüd etdi. Təbii ki, ari tayfaları öz ilkin məskənlərindən müxtəlif səbəblərlə və fərqli istiqamətlərə köç etməzdən əvvəl ümumi bir mifologiyaya, ortaq bir dinə sahib olduqlarından araşdırmalar həm də bu yöndə aparılırdı. Mifoloji nəzəriyyənin banilərindən biri olan Yakob Qrimm 1834-cü ildə heyvani epos «*Tülkü Reyneke*» kitabına yazdığı ön sözdə bəzi qədim alman nəğmələri ilə Ezop təmsilləri arasında gördüyü bənzərlikləri onların ortaq Hind-Avropa mənşəyi ilə bağlayırdı. Daha sonra Vilhelm Qrimm də «*Uşaq və ailə nağılları*»nın III cildində qardaşından daha irəli gedərək fikrini belə əsaslandırırırdı ki, sivil, mədəni ari tayfaları Asiya və Avropadakı ilkin məskənlərindən ayrılarkən nağıl və təmsillərin rüşeymlərini də özləri ilə aparmış, məskunlaşdıqları yeni ərazilərdə yerli xalqlarla qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olmaqla həmin süjet sxemlərini bir daha işləmişlər (2, s.297). Deməli, bu gün dünyanın müxtəlif xalqlarının folklorundakı süjet oxşarlıqlarının səbəbi məhz onların ümumi mənşəyi, bir kökdən olması ilə əlaqədardır. Başqa sözlə, mifoloji nəzəriyyənin nümayəndələri izlədikləri uyğunluqları həmin xalqların qədimdə qohum olması ilə izah edirdilər.

Tarixə ekskurs edib ənənəvi süjetlərin daha çox yayıldığı zaman kəsirlərini, areal və istiqamətləri nəzərdən keçirdikdə müəyyən səbəb-nəticə əlaqələrini üzə çıxarmaq mümkündür. Əldə olan faktların analizi göstərir ki, müharibələrin, kütləvi xarakterli köçlərin baş verdiyi və nəhəng imperiyaların yarandığı dövrlərdə (əslində bu üç hadisə bir-biri ilə bağlıdır) ənənəvi süjetlərin bir mədəniyyətdən digərinə keçidi, yaradıcı şəkildə mənimsənilməsi prosesləri aktivləşir. Bu, özünü yalnız folklorlarda deyil, eləcə də yazılı ədəbiyyatda büruzə verir. Məsələn, islam coğrafiyasının genişləndiyi, xilafətin hökmü çatan ərazilərin artdığı əsrlərdə həmin arealda yaşayan xalqların ədəbiyyatında sufi süjetlərə müraciətin çoxaldığını görürük. Bu səyyar sufi süjetlər ərəb, fars və türk dillərində öz bədii həllini tapmışdır (7, s.15-16). Yaxın Şərqdəki torpaqların Avropa dövlətləri tərəfindən müstəmləkəyə çevrildiyi dövrlərdə «*Pançatantra*», «*Brihatkatha*» («*Böyük dastan*») kimi hind ədəbiyyatı nümunələrindən gəlmə süjetlərin Qərb ədəbiyyatında təzahür etməsi də belə faktlardandır. Sanskrit mətnlərindən yalnız süjetlər deyil, onlar üçün spesifik olan kompozisiya xüsusiyyətləri, struktur özəllikləri də əxz olunmuşdur. XIX əsrin II yarısında Teodor Benfey özünün yeni nəzəriyyəsini məhz bu amilləri kompleks şəkildə nəzərdən keçirib ümumiləşdirməklə irəli sürdü. Tarixi-oriyentalist yaxud iqtibas nəzəriyyəsi mifoloji məktəbin müddəalarının tətbiq edilə bilmədiyi halları əsaslandırmaq iqtidarında idi. Bu nəzəriyyə xalqlar arasındakı siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələr zamanı süjetlərin Qərb tərəfindən Şərqdən iqtibas olunduğunu iddia edirdi. Tezliklə bir çox ölkələrdə tərəfdar qazanan bu nəzəriyyə bəzi alimlərin, ədəbiyyatşünasların öz

mülahizələrində çox «irəli» getmələri, ifrata varmaları, analogiyalardan sui-istifadə etmələri səbəbi ilə gözdən düşdü. Həmin alimlərin mövqeyində Şərqi rolunun həddindən artıq şişirdilməsi, Qərb folklor və ədəbiyyatının da qarşılıqlı şəkildə Şərqi mədəniyyətinə təsirinin nəzərə alınmaması izlənilir.

Yəqin ki, Fin məktəbinin nümayəndəsi Antti Aarnenin süjetlərin səyahəti, bir ölkədən başqa ölkəyə, bir mədəniyyətdən digərinə adlaması ideyasının gələcəyinə inanmaması da bununla bağlı idi. O hesab edirdi ki, oxşar nağıl motivləri ayrı-ayrı xalqlarda bir-birindən asılı olmayaraq meydana çıxıb bilər. Əslində, A.Aarnenin nəzərdə tutduğu oxşar motivlər bütün dünyada mövcud olan daimi süjetlər idi. Məhz səyyar və daimi süjetləri ayırd etmədiyindən A.Aarnenin yanaşması yanlış hesab olunmalıdır (8).

Folklorşünaslıqda səyyar (gəzərgi, səyahət edən) süjetlərdən fərqləndirilməli olan daimi süjetlərin təsnifatı ayrı-ayrı alimlər tərəfindən aparılmışdır. Məsələn, fransız yazıçısı Jorj Poltini (1868-1946) təsnifatında 36 süjet və ya dramatik situasiya yer almışdır. Antik çağdan öz dövrünədək 1200 adda məşhur əsəri tədqiq edən yazıçı hesab edirdi ki, bu standart süjetlərin əsasında insanların həyəcan və qarşılıqlı münasibətlərinin tipologiyası durur. Həmin süjetlərə nümunə olaraq bir neçəsini sadalamaq istədik: Yalvarış; Xilas; Cinayəti təqib edən intiqam; Yaxından digər bir yaxının intiqamının alınması və s. (9, s.183-192). Əslində, J.Polti daha əvvəl italyan dramaturqu Karlo Qatsi tərəfindən müəyyənləşdirilmiş və sonradan itirilmiş, elə eyni miqdarda süjetdən ibarət olan siyahını bərpa etmişdi (10). J.Poltidən sonra həmin siyahıya əlavələr etmək cəhdləri müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnmişdi. Bunlar ədəbiyyatın əbədi mövzuları idi.

Səyyar süjetlər isə bir xalqdan digərinə keçərək yad mədəni mühitə adaptasiya edir. Lakin səyyar və daimi süjetləri eyniləşdirənlər, identik hesab edənlər də var ki, onlar metodoloji baxımdan yanlış yol tutmuşlar.

Argentinalı şair Xorxe Luis Borxes (1899-1986) «Dörd silsilə» adlı əsərində bütün süjetləri dörd silsilədə birləşdirərək ümumiləşdirməyi bacarmışdı. Müəllif yazırdı: «Cəmi dörd əhvalat var. Nə qədər ömrümüz qalsa da, biz onları bu və ya başqa şəkildə danışmağa davam edəcəyik» (1, s.125-427). Həmin dörd silsilə isə aşağıdakılardır:

- möhkəmləndirilmiş şəhərə hücum və onun müdafiəsi haqqında;
- uzun sürən qayıdış barədə;
- axtarış haqqında;
- tanrının özünə qəsd etməsi barədə.

Bu məqamda «əbədi obraz» anlayışı üzərində də dayanmaq zəruridir. Bəzən onu idealist mahiyyətli bir termin kimi qəbul edirlər. Bəzən də səyyar süjetlərin (Benfeyin təklif etdiyi mənada) tərkib hissəsi, elementi kimi başa düşürlər. Hesab edirlər ki, həmin əbədi obrazlar süjetlərin miqrasiyası, köçü zamanı bir ölkədən digərinə keçir, iqtibas olunur. Həqiqətdə isə əbədi obrazlar regional xarakter daşıyan milli hadisədir.

Başqa xalqların folklorunda, ədəbiyyatında onların analoqunun olması isə nəzəriyyəçilərdən ingiltərəli Matias Bodkin («Poeziyada arxetipik nümunələr» 1934) və kanadalı Nortrop Fray («Tənqidin anatomiyası» 1957) tərəfindən elmə gətirilmiş «ədəbi arxetip» anlayışı ilə izah oluna bilər (4, s.22). Yəni əbədi obrazların müxtəlif xalqların mədəniyyətindəki təzahürü iqtibasın nəticəsi olmayıb, konkret kollektivin (etnosun) şüuraltısının məhsuludur.

Bu və ya digər xalqın şifahi, yaxud yazılı ədəbiyyatının janr sistemində dəyişikliklərin baş verməsinə səyyar süjetlərin təsiri tarixən sübut olunmuş bir faktdır. Bu, həm yeni janrların yaranması, həm də mövcud janrlara yeni elementlərin əlavə olunması şəklində təzahür edir. Nümunə kimi Nizami «Xəmsə»sindəki süjetlərlə birgə məsnəvi janrının da sonrakı əsrlərdə Şərqi aləmində yayılmasını göstərə bilərik. Yaxud qədim hind abidələrindəki süjetlərin sayəsində bu mədəniyyət üçün spesifik olan haşiyəli nəsr təhkiyə üslubunun həm folklor, həm də Avropa romanlarına ayaq açmasını misal çəkmək mümkündür.

Y.M.Lotmanın yazılarında rast gəldiyimiz «fövqəltip» anlayışı bir çox hallarda «əbədi obraz» istilahı ilə yaxınlıq nümayiş etdirir. Hətta eyni bir surət həm «fövqəltip», həm də «əbədi obraz» kimi çıxış edə bilər. Misal üçün Don Kixot. Lakin bu iki anlayış arasında əsaslı və prinsipial bir fərq də mövcuddur. «Sosial-psixoloji ümumiləşdirmə olan fəvqəltip» (3, s.118) konkret tarixi

mərhələnin ədəbiyyatı ilə bağlı olduğu halda, «əbədi obrazlar»da belə bir məhdudiyyət müşahidə edilmir və onlar bütün dövrlər üçün aktualdır. Müəyyən bir tarixi dövəmdə əbədi obrazın fəvqəltip statusu alması mümkündür. Türk xalqları folkloru üçün müştərək olan «Koroğlu» (Goroğlu) eposunun qəhrəmanı orta əsrlərdə hər iki amplituda çıxış edirdi: Avropa ədəbiyyatında həmin mənzərə Faust obrazı ilə bağlı müşahidə olunur.

Dünyanın müasir mənzərəsi miqrasiya proseslərinin intensivləşməsinə, bəzi ölkələr arasındakı sərhədlərin simvolik-şərti mahiyyət daşımasını və bunların nəticəsi kimi qarşılıqlı mədəni mübadilənin aktivləşməsinə nümayiş etdirir. Qloballaşma bəşəriyyətin bütöv bir sistem kimi fəaliyyət göstərməsini tələb edir. Vahid kulturoloji məkanda dəyişikliyə uğrayan bədii təfəkkürdə səyyar süjetlər də transformasiyaya məruz qalır. Dəyərləndirmədə milli və dini amillərin yerini xaotik, qarışıq, amorf kriterilər tutmağa başlayır. Dövrün yeni çağırışlarının fonunda folklor və yazılı ədəbiyyat mənşəli səyyar süjetlərə müraciətlər çoxalır. Təəssüf ki, burada bəzən siyasi və kommersiya məqsədlərinin güdüldüyünü də müşahidə edirik. Məsələn, ən müxtəlif janr və üslublarda işlənən, roman, povest, film şəklində, detektiv və ya fantastik tərzdə təqdim olunan Zoluşka («Küllüçə» və ya «Ögey ana» süjeti) əhvalatını götürək. Əzablı, mürəkkəb tale yaşayan zavallı qızın sonradan varlı bir oğlana rast gələrək ailə qurması və xoşbəxtliyə çatması bu və ya başqa şəkildə, onlarla variantda təqdim edilmişdir. Xüsusilə yazılı ədəbiyyatda səyyar süjetlərə meylin artması özü ilə bəzi mənfi, xoşagəlməz halları da gətirmişdir. Belə ki, bir çox mükafatlara layiq görülmüş, məşhur əsərlərin, filmlərin meydana çıxmasından sonra başqa müəlliflər tərəfindən plagiatla bağlı iddialar irəli sürülməyə başladı. Doğrudan da əsərlər arasında süjet baxımından inanılmaz oxşarlıqlar özünü göstərirdi. Şikayətlərlə əlaqədar uzunmüddətli məhkəmələr qurulmuş, bəzən iddialar rədd edilmiş, bəzən də bir tərəf digərinə təzminat ödəməli olmuşdur. Göründüyü kimi, bu məsələdə vahid yanaşma yoxdur. Əsərin plagiat olub olmamasını müəyyənləşdirmək üçün bir meyar tapılmamışdır. Lakin görünən budur ki, ənənəvi süjetlərə müraciət edən yazılı ədəbiyyat nümayəndələri risk etdikləri halda, folklorda plagiat təhlükəsi yoxdur. Süjetlərin oxşarlığı, yaxud eyniyyəti folklorda plagiat hesab edilmir. Çünki bu əsərlərin konkret müəllifi bəlli deyil, onlar xalqın malıdır və heç kəs onlara müəlliflik iddiası irəli sürmür. Bu, folklorun əsas özəlliklərindəndir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Rus dilində:

1. Борхес Х.Л. Коллекция //Перевод: В.Кулагина-Ярцева// СПб.: «Северо-Запад, 1992, 640 с.
2. Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе. М.: Изд. Иностранная литература, 1960, 690 с.
3. Лотман Л.М. Реализм русской литературы 60-х годов XIX века (Истоки и эстетическое своеобразие). Л.: Наука, 1974, 348 с.
4. Мелетинский Е.М. От мифа к литературе. Предисловие // Учебное пособие по курсу «Теория мифа и историческая поэтика повествовательных жанров» М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2001, 168 с.
5. Нямцу А.Е. Традиционные структуры в современном контексте // Литература в контексте культуры. 2014, вып. 24 (1), с.133-140
6. Пинский Л.Е. Магистральный сюжет: Ф.Вийон, В.Шекспир, Б.Грасиан, В.Скотт. М., Советский писатель, 1989, 416 с.
7. Шарифова С.Ш. Миграция сюжета как фактор развития литературы на современном этапе // Известия ЮФУ (Южного Федерального Университета) Филологические науки, Январь 2011, вып.1.с.14-22

Avropa dillərində:

8. Aarne A. Vergleichende Märchenforschungen. Berlin: Nabu Press, 2010
9. Cécile De Bary. Georges Polti, ou l'anticipation du théâtre potentiel // Poétique: Revue de theorie et d'analyse litteraires, №138, 2004, pp. 183-192
10. Polti Georges. 36 Dramatik Situations. Book Jungle, 2007